

KASTEEL HELMOND

BIOGRAFIE VAN EEN WATERBURCHT

W BOOKS

WIES VAN LEEUWEN

INHOUD

	WOORD VOORAF	6
	INLEIDING: HELMOND ALS NIEUWE STAD	8
<hr/>		
I	MARIA VAN BRABANT EN HET 'OUDE HUY'S'	12
	Speelbal of strategie?	15
	Het 'Oude Huys'	17
	Een bakstenen toren	21
	Duizenden vondsten	21
<hr/>		
2	EEN STERK KASTEEL: DE FAMILIE BERTHOUT VAN BERLAER	24
	Een bijzondere overdracht	26
	Een vierkante waterburcht	27
	Middeleeuws bouwen	28
	De burcht van Lodewijk van Berlaer	32
	Wonen: kleur en warmte	33
	Verdedigen: schiet- en werpgaten	34
	Kasteel, stad en Warande	37
	Verbouwingen tot 1402	39
	Jan III, een markante heer	41
	Een bijzonder huwelijksritueel	43
<hr/>		
3	HET KASTEEL ONDER DE HEREN VAN CORTENBACH	46
	Kasteel en kapel	49
	Brand en herbouw	52
	Van sterk kasteel naar representatief woonhuis	57
	Een rijke boedel	61
	De latere Cortenbachs	67
	As voor de poort	69
	Het kasteel als agrarisch buitenverblijf	72
	De bevaarbaarheid van de Aa	73
	Emond van Cortenbach	75
	Luxe en rijkdom	75
	Een siertuin	77
<hr/>		
4	DE LAATSTE ADEL: DE FAMILIE VAN ARBERG	78
	Een nieuwe kasteelpoort en een barokgevel	81
	De tuinen vernieuwd	85
	De moestuin	87
	Incidentele bewoning van het kasteel	87
	Nicolas Antoine verliest de hoge jurisdictie	89
	Een uitgeteeld kasteel	89

5	EEN BURGER ALS HEER: DE FAMILIE WESSELMAN	92
	Verbouwingen en decoraties door Carel Frederik I	95
	Nieuwe heren maar geen oude rechten	99
	Carel Frederik II en de landbouw	100
	Drie vrijgezellen op het kasteel	105
	De inventaris van 1895	109
	Een zware last	113

6	HET KASTEEL ALS HART VAN DE STAD	118
	Restauratieopvattingen	121
	De restauratie Hanrath tussen 1921 en 1923	123
	Van tuin tot kasteelpark	128
	De plechtige opening	129
	Het kasteel omsingeld	135
	Van historisch museum tot Museum Helmond	139

	HEREN EN VROUWEN VAN HELMOND	140
	VERANTWOORDING	142
	OVER DE AUTEUR	143
	COLOFON	144

WOORD VOORAF

'Aan de zuidzijde van dit Stadtjen ligt een kasteel, hebbende in voorige tijden gediend tot verdediging en bescherming van hetzelfde; het is een sterk, oud en prachtig gebouw, het geen in de menigvuldige Oorlogen tusschen de Hertogen van Gelder en Brabant nog altijd onbeschadigd is gebleeven.' Zo beschrijft dominee Stephanus Hanewinckel het Helmondse kasteel in 1800.

Helmond is eigenlijk het ideale kasteel, het adellijke huis van onze dromen: zware muren, torens, spitsen en steile daken, zich spiegelen in de gracht. Het enige dat we missen zijn de kantelen, maar bij nader inzien zijn zelfs die in het muurwerk nog aanwezig. Ondanks alle veranderingen, zoals de bouw van de massale fabriekshallen van Vlisco in de kasteeltuinen en de aanleg van de verhoogde Kasteel-Traversal voor het kasteel, is het gebouw nog steeds dominant aanwezig in het stadsbeeld. Behalve het oertype van het middeleeuwse kasteel is het ook het enige voorbeeld van een vierkant kasteel in Noord-Brabant. Een veel ouder kasteel, het 'Oude Huys' iets verder ten zuidoosten, is eraan voorafgegaan.

In de geschiedenis van het hertogdom Brabant en in de stedelijke geschiedenis hebben de kastelen en de heren en vrouwen van Helmond een belangrijke rol vervuld. Door de nauwe band met de stad heeft het gebouw de eeuwen overleefd. Er is vaak een haat-liefdeverhouding geweest tussen stad en kasteel, tussen bestuurders, heren en vrouwen. In de zeventiende en achttiende eeuw zijn er conflicten en zelfs processen over rechten, plichten en bevoegdheden. Het kasteel heeft de status van adellijk woonhuis en centrum van cultuur. Maar dat heeft ook gevolgen voor het gebouw. Door de eeuwen heen is het steeds veranderd en toch zichzelf gebleven.

In de late achttiende eeuw domineren de torens van kasteel en kerk de stad. Van de huizen in de stad zijn slechts enkele daken zichtbaar. De vier torens van het kasteel zijn naar verhouding te klein weergegeven. In het midden, net buiten de stad, staat de watermolen op de kruising van Aa en Ameide (Museum Helmond).

Het kasteel van boven gezien vanuit het zuiden. Een vierkante waterburcht met hoge muren, een gracht en sterke torens (foto Dave van Hout).

Dit boek doet recht aan het vele dat zich binnen en buiten de verweerde bakstenen muren heeft afgespeeld en aan de mensen die er korte of langere tijd verbleven hebben. Het is geschreven en samengesteld met behulp van het in 2001 verschenen boek *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*. Daarbij is rekening gehouden met latere vondsten en nieuwe inzichten. Zo ben ik stadsarcheoloog Theo de Jong dankbaar voor zijn gegevens en het beeldmateriaal over de jongere vondsten en inzichten op het gebied van de archeologie. Annemieke Hogervorst dank ik voor de gegevens en suggesties uit de museale collecties. Het uitvoerige onderzoek door Lia van Zalinge-Spooren, gespecialiseerd in de geschiedenis van de stad, is een onuitputtelijke en levendige bron gebleken van grote en kleine feiten en gegevens die het verhaal van het kasteel verdiepen en verlevendigen.

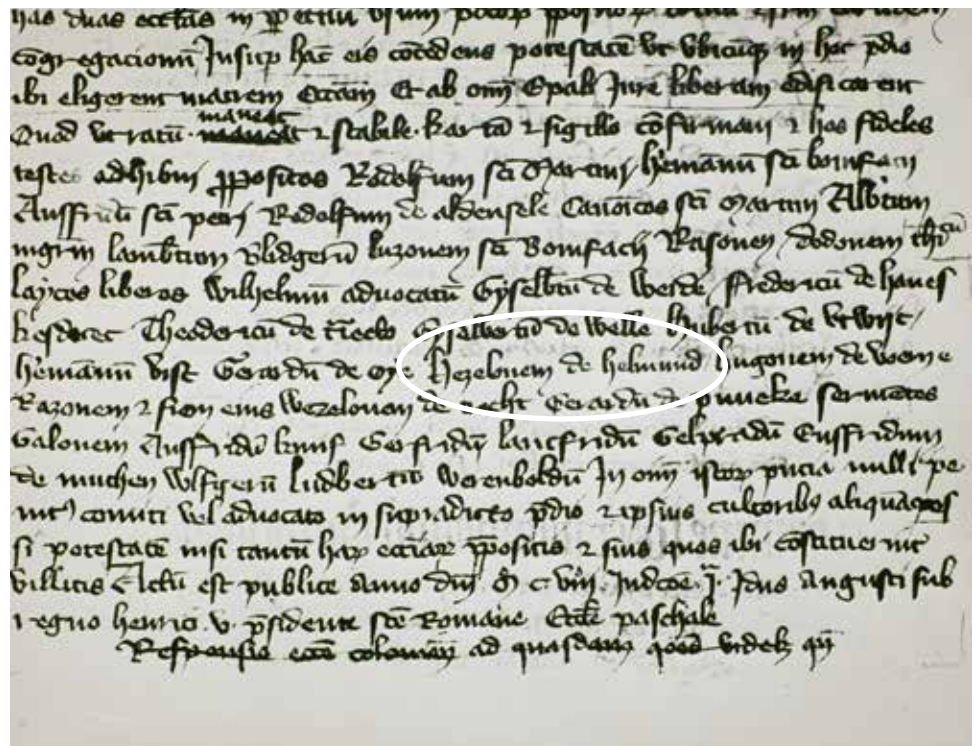
INLEIDING: HELMOND ALS NIEUWE STAD

Waar nu Helmond is ligt rond het jaar 900 de Heuvel, een nederzetting van boeren, handelaren en herbergiers op een hogere zandrug aan de oever van de Aa. Die kunnen we gerust het stadsrivierviertje noemen. Rivieren zijn van oudsher geschikte plaatsen van vestiging. Er is water, de oevers hebben vruchtbare lage beemden en droge hogere gronden zijn nooit veraf. Een tweede boerengehucht ligt ten westen van de rivier, naar een beschermende haag heet het De Haghe. Dan is er de boerderij Vehuse, waarnaar de naam Veestraat nog verwijst.

Rivierdalen zijn ideale plekken voor adellijke huizen. Er is water voor de grachten en men maakt gebruik van hogere zandruggen. Deze zijn begroeid met eiken- en beukenbossen, waarvan het hout kan dienen voor de bouw en als geriefhout. De bossen verdwijnen en worden later op veel plaatsen omgezet in heidevelden. Maar als de heer er kan jagen, mag het bos blijven. Ten westen van Helmond ligt nog steeds de Warande, een herinnering aan het jachtgebied van de heer.

Helmond betekent laag gelegen vesting. De naam komt in de hoge middeleeuwen al voor. Hezelo de Helmond is een van de getuigen in een oorkonde uit 1108 van de Utrechtse bisschop Burchard. In 1179 en 1182 bekrachtigen paus Alexander III en zijn opvolger Lucius III een reeks schenkingen aan de abdij van Floreffe in de Ardennen. Daaronder valt ook de 'curtis de Helmund', waarschijnlijk een grote hoeve met landerijen en heerlijke rechten in De Haghe, die door een zekere Stephanus aan de abdij is gegeven. Omstreeks 1188 begint in het dal van de Aa de bouw van een imposante burcht, die in later eeuwen het 'Oude Huys' genoemd zal worden.

'Hezelonem de Helmund' is de oudste vermelding van de naam Helmond. In een akte uit 1108 wordt een Hezelo van Helmond als getuige genoemd. Dit wordt vermeld in de tweede naamval: 'Hezelonem de Helmond' betekent 'van Hezelo van Helmond' (Het Utrechts Archief).

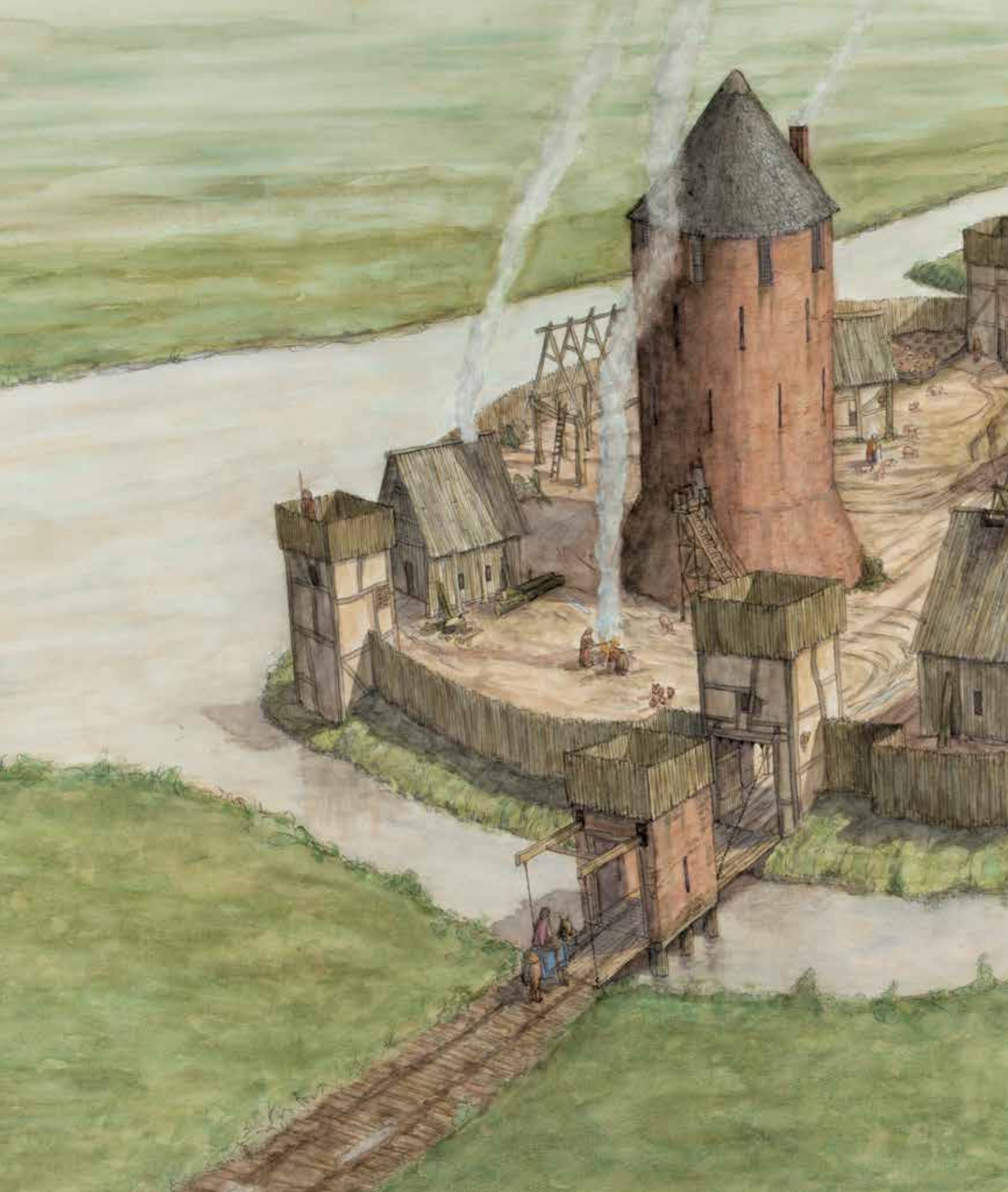

Het hertogdom Brabant op de kaart van Hendrik II Hondius uit 1635. Helmond ligt op de rechterzijde van deze kaart. De stad is de hoofdstad van het kwartier Peelland en goed te herkennen als enige stad in de oksel van de niervormige groene zone van de Peel (Museum Helmond).

Enkele tientallen jaren later verschijnt de Brabantse hertog op het Helmondse toneel. Hendrik I van Brabant (1165- 1235, hertog van 1190 tot 1235) verwerft kort voor 1220 het 'dominium van Helmond' en koopt in 1222 het 'allodium van Helmond' van Willem van Horne voor de formidabele som van 300 Keulse marken. Het dominium, bestaande uit gezagsrechten, betekent vermoedelijk dat hij, als wereldlijk voogd over de goederen van Floreffe, de hoogste rechtsmacht uitoefent over de bezittingen van de abdij in en rond Helmond. Een allodium is een volledig vrij, niet in leen gehouden bezit. De hertog heeft er niet alleen het bezit van goederen, maar ook de volledige rechtsmacht. Ergens rond 1232 sticht de hertog de stad Helmond ter versterking van zijn positie. De stad ligt strategisch gunstig, aan de oostelijke grens van het gebied, nabij de woeste en moeilijk doordringbare gronden van Peelland.

De ontwikkelingen rond Helmond kunnen niet los worden gezien van andere ontwikkelingen in de omgeving. De positie van de hertog van Brabant is niet sterk, hij heeft zijn machtsbasis in het zuiden, onder meer in Leuven, Brussel en later ook Antwerpen. In het noorden bezit hij dan alleen Orthen, in leen van de bisschop van Utrecht. De hertog versterkt zijn positie onder meer

MARIA VAN BRABANT EN HET 'OUDE HUYS'

‘Lapides clamabunt’, de stenen spreken, is een bekende uitspraak onder bouwhistorici. Bouwhistorisch onderzoek brengt bouwmaterialen en bouwvormen tot spreken. Bouwhistorici onderzoeken het muurwerk, kijken naar verschillen in het metselwerk zoals de grootte van de bakstenen, de verschillende kleuren van de steen, het gebruikte metselverband, de verschillen in de metselspecie. Ook het houtwerk van vloerbalken en kapconstructies wordt nauwkeurig onderzocht, waarbij de ouderdom blijkt uit de houtsoorten en de gebruikte constructies. Het kan nog preciezer bij gebruik van dendrochronologie of jaarringenonderzoek. Op basis van standaardcurves in de jaarringen is de kapdatum van het hout redelijk nauwkeurig te bepalen. Onderzoek in de archieven is eveneens van belang, waarbij eventuele bouwrekeningen worden geanalyseerd. Oude afbeeldingen, foto’s en restauratieplannen maken duidelijk welke onderdelen van het gebouw gewijzigd zijn en wanneer.

Een mooi voorbeeld is de noordzijde van het kasteel. Afgaande op de vormtaal lijkt de gevel vrijwel in een keer gebouwd. Alleen het bovengedeelte van de middenpartij met zijn trapgevel, speklagen en torentjes maakt een jongere indruk, met motieven van de late gotiek en de renaissance. Door een studie van de steenformaten, het metselverband en de sporen in de muren hebben de bouwhistorici ontdekt dat deze noordgevel in maar liefst zes fasen is opgetrokken. Het onderste gedeelte in Vlaams verband is van kort na 1331. Tussen 1350 en 1402 verhoogt men de muur. De kantelen van die verhoging tekenen zich nog steeds in het muurwerk af. De noordwestelijke toren bereikt rond 1450 zijn definitieve hoogte. De noordoostelijke toren en aansluitende vleugel verhoogt men tussen 1500 en 1549. De middenpartij is na de grote kasteelbrand van 1549 gebouwd, dan past men ook de poort met brug aan. En als laatste fase geldt het maken van nieuwe kruiskozijnen in en bij de hoektorens tijdens de ombouw tot raadhuis in 1920-1923.

De noordgevel van het kasteel lijkt in een keer gebouwd. Bij nader inzien zijn er veel bouwsporen aanwezig die wijzen op verschillende bouwfasen (foto Dave van Hout).

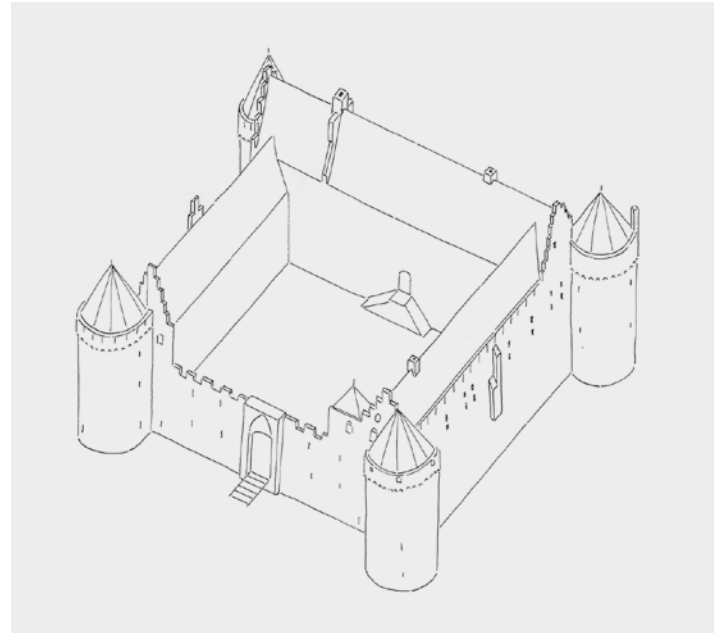
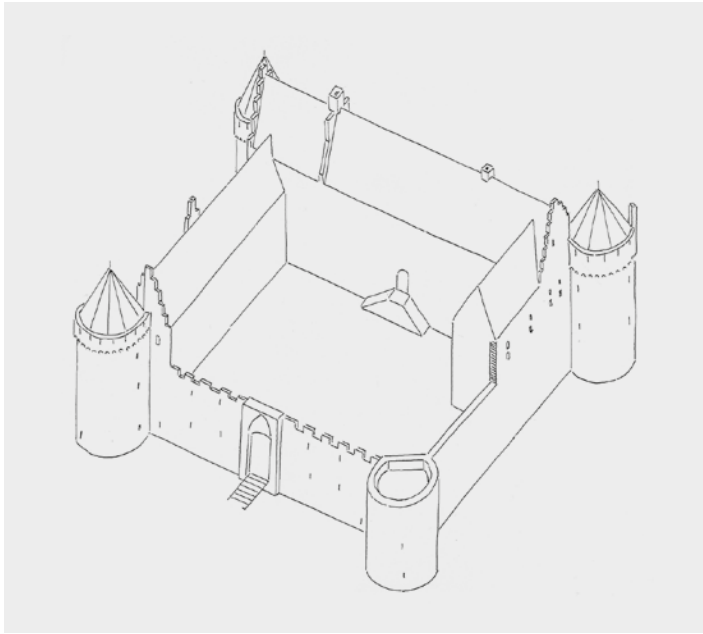
De voorgevel met in kleur de bouwfasen tussen 1331 en 1920-1923 (tekening Rob Gruben en Ronald Glaudemans, BAAC bv).

In de muren tekenen zich de sporen af van de kantelen uit de oudste bouwfase. In een latere bouwfase werden ze niet verwijderd, maar ze werden bij de ophoging van de muur gewoon dichtgezet (foto Dave van Hout).

In het midden van de vijftiende eeuw is de oostvleugel gereed. Drie torens hebben al spitsen (tekening Rob Gruben en Ronald Glaudemans, BAAC bv).

In het begin van de zestiende eeuw is de U-vormige plattegrond compleet. Via een traptoren tegen de ingangsmuur is de westelijke vleugel vanaf het binnenplein bereikbaar. Tegen de buitengevel van de westelijke vleugel is een toiletkoker aangebracht (tekening Rob Gruben en Ronald Glaudemans, BAAC bv).

Oorspronkelijke schouw uit de vroege zestiende eeuw in de noordwestelijke toren. Deze kamer is tot het einde van de zeventiende eeuw de gevangenis die dan de stok wordt genoemd. Iemand die van een zware misdaad wordt beschuldigd mag pas in de stok worden opgesloten als de schepenen geoordeeld hebben dat er genoeg rechtsgronden zijn om een rechtszaak te beginnen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

De zeer jeugdige erfdochter van Jan III, Catharina van Berlaer trouwt in 1433 met Jan I van Cortenbach. Dergelijke huwelijken op jonge leeftijd zijn heel gebruikelijk uit politieke en strategische overwegingen. De bruidegom is afkomstig van kasteel Cortenbach bij Voerendaal in het Land van Valkenburg. Na haar dood in 1447 wordt hun zoon Jan II van Cortenbach de nieuwe heer, maar Jan I bestuurt het goed nog tot 1467 in zijn naam.

Jan III van Berlaer heeft zijn dochter Catharina opgezadeld met veel schulden; de uitbouw van het kasteel en de legaten voor zijn vele buitenechtelijke kinderen hebben veel geld gekost. En dan is er nog de belofte een kerk binnen de wallen te stichten. Jan houdt zich aan die toezegging en in 1455 wordt de kerk ingewijd. Een nieuwe kerk is een kostbare zaak, daarom bouwt men die kerk in gedeelten, zoals in de middeleeuwen gebruikelijk is. De oude kerk buiten de wallen is vanaf 1462 de kapel van het nieuwe 'Klooster in de Haghe' van de augustinessen.

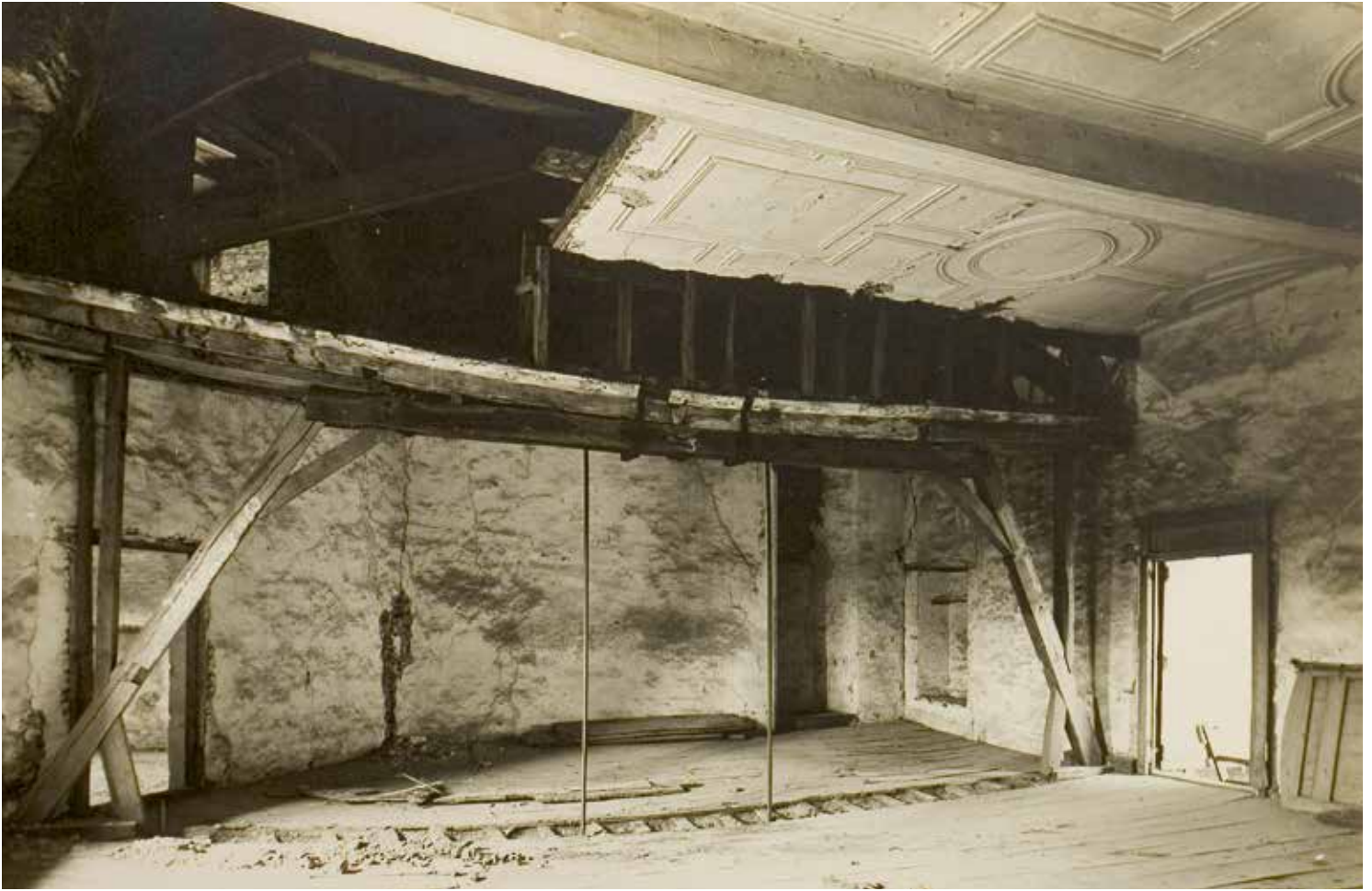
Jan II is slechts kort heer, hij sterft al in 1772 op het moment dat zijn vrouw in verwachting is van hun eerste kind, Jan III. Zijn jongere broer Ywan treedt tot 1491 op als regent namens het kind. Hij is onder meer druk bezig met het onderhoud van de stedelijke wallen en poorten, dat men bekostigt uit de openbare verpachting van 'alle die stroemen ende wateren visscherien'. Jan III krijgt in-tussen een opleiding als edelman aan het Brusselse hertogelijke hof. Daar komt hij in aanraking met de grote heren van het rijk, onder meer Joost van Ghistele, kamerheer van Philips de Schone. Jan III trouwt met diens dochter Margriet, een flinke statusverhoging. Hij wordt ook hoogschout van 's-Hertogenbosch, de militaire beschermer van de noordgrens van het hertogdom. Meer dan eens patrouilleert hij met zijn troepen in de velden langs de Maas.

Jan III sterft jong in 1505, zijn oom Ywan is daarna tot 1516 voogd voor zijn achterneef Jan IV. Na het overlijden van Jan IV in 1534 volgt zijn broer Joost hem op. Die geniet een militaire opleiding en is onder meer schildknaap van keizer Karel V. Als aanvoerder van de legers van keizer Maximiliaan I, Philips de Schone en Karel V levert Joost van Cortenbach lange tijd strijd tegen de Gelderse hertog Karel en diens legerhoofdman Maarten van Rossem. Hij moet met regelmaat de stad Helmond en zijn kasteel versterken en verdedigen. Bovendien zijn er spanningen tussen hem en het stadsbestuur over de rechten en privileges van de stad. De verstandhouding met stad en gilden wordt in 1540, een jaar na zijn inhuldiging, deels hersteld, maar pas nadat er een nauwkeurig onderzoek is gedaan naar de bevoegdheden van de heer, de gilden en het stedelijk bestuur.

KASTEEL EN KAPEL

Zo rond 1450 krijgt het kasteel een volwaardige oostvleugel. Tevens komt er in 1468 een 'capelle castrael', een kasteelkapel op de bel-etage van de zuidwestelijke toren. In een akte van priester-notaris Henrick Dreykort lezen we dat heer Franco Thuyns, kanunnik van Floreffe en pastoor der kerken van Rixtel en Helmond, ingevolge het dringend verzoek van jonkheer Jan van Cortenbach, heer van Helmond, goedkeurt door dezen 'te fonderene, op te richten ende te

De stucplafonds in de ruimte rechtsboven de grote zaal, kort voor hun verwijdering in 1921. Ze hebben meetkundige versieringen, uiterst modern voor de late zeventiende eeuw. Trekstangen dragen de balken van de verdieping eronder (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven).

Zeldzaam stucplafond uit de late zeventiende eeuw in een zaal van de westvleugel, kort voor de verwijdering in 1921 (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven).

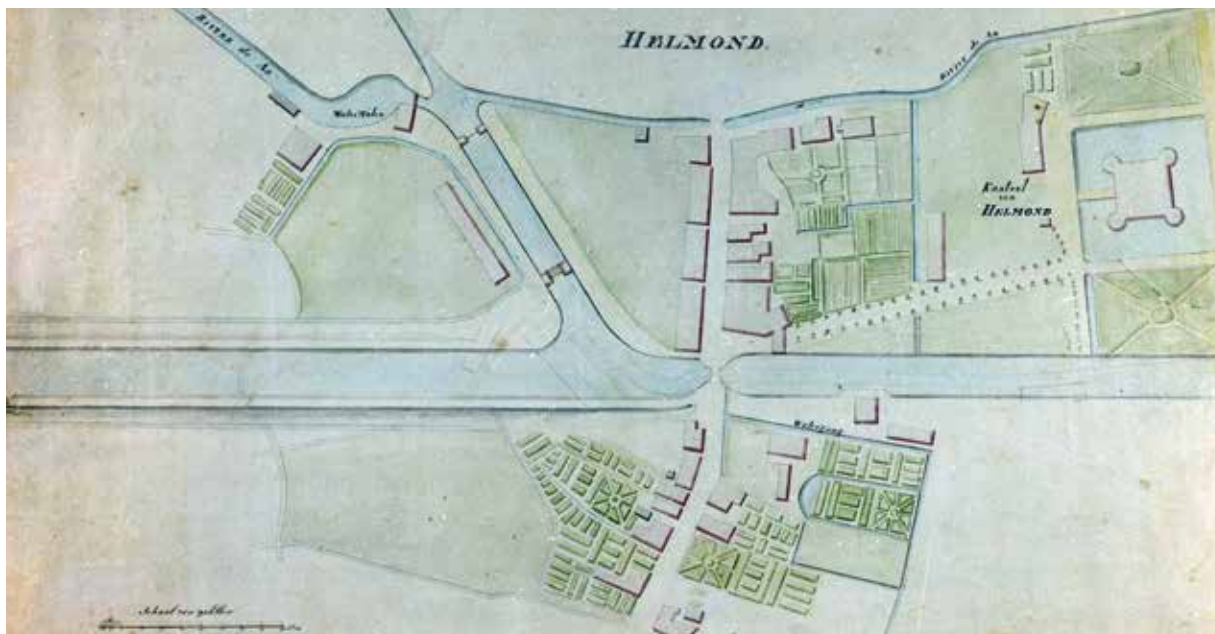
DE TUINEN VERNIEUWD

De Helmondse kasteelheer Carel Frederik I Wesselman en zijn gelijknamige zoon zijn nauw betrokken bij de plannen voor de aanleg van de Zuid-Willemsvaart. Op deze ontwerpkaart uit circa 1820 van landmeter Van Wijngaarden, is de loop van het toekomstige kanaal aangegeven. Het loopt dicht bij het kasteel (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven).

Comfortabel wonen vraagt om een sierlijke tuinaanleg waarin het aangenaam verblijven en flaneren is. Albert Joseph en Isabella veranderen de structuur van de gronden rondom het kasteel, waar veel is vernield door fortificaties en oorlogshandelingen. Albert Joseph en Isabelle Félicité veranderen de structuur van de gronden rondom het kasteel en leggen een tuin met vijvers en lanen aan. Om het kasteel leggen ze voorlandjes aan, waardoor je onder langs de muren kunt lopen. Deze voorlandjes zullen pas in 1921-1923 weer verdwijnen.

Albert Joseph hoogt de gronden aan de zuidzijde verschillende keren op. De tuin wordt uitgebreid tot in de Rietbeemden; natte gronden ten zuiden, die eigenlijk niet geschikt zijn als siertuin. Rond 1700 laat hij de oude rivierbedding dichtgooien en een nieuwe graven. Twee grote vijvers dienen als waterberging. Op de kaarten van 1820 en 1828 zijn de symmetrische rechthoekige vijvers nog steeds te zien. Ze passen bij de zuidelijke, classicistische Franse stijl met lange zichtlijnen en rechthoekige plantbedden. Ten oosten van het kasteel ligt dan vooral moestuin.

De rentmeester geeft een goed beeld van de samenhang tussen kasteel en omgeving, tuin, neerhof en moestuin. Hij schrijft in zijn manuaal of handboek: 'Het kasteel is een vierkant gebouw, met fraai binnenplein met ophaalbrug, vier torens en omgeven door een mooie grote gracht en vervolgens een tuin, het geheel omringd door de rivier de Aa voor zijn verdediging. Voor het kasteel is een mooie neerhof waarachter een grote boomgaard, genaamd het hertenpark. Vervolgens twee grote vrijstaande gebouwen als schuur en stal. Aan de achterkant een gracht komend van de genoemde rivier. Aan de overkant twee andere boomgaarden, die worden gescheiden door een grote weg die komt van de neerhof en gaat naar een gebouw, gebouwd in 1682/1683 en dat de huidige poort is.'

COLOFON

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.
Museum Helmond
info@museumhelmond.nl
www.museumhelmond.nl

TEKST

Wies van Leeuwen

VORMGEVING

Het Boekenfront

FOTOGRAFIE

De hedendaagse foto's van kasteel Helmond zijn gemaakt door Dave van Hout en Josanne van der Heijden.

© 2022 WBOOKS Zwolle / Museum Helmond / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2022.

ISBN 978 94 625 8484 6

NUR 648, 693

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHC-e), Stichting Hettema-Tervooren Fonds, Mr. Paul de Gruyter Stichting en het Prins Bernhard Cultuurfonds.

MUSEUM
HELMOND

W BOOKS

rhc^e

regionaal historisch centrum eindhoven

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS